

З нагоди
100-ліття
від дня
народження
видатного
етнографа
і публіциста

**Олекси
ВОРОПАЯ**

*Моїй матері,
що перша
навчила мене
любити
свій край,
від щирого
серця
присвячую.*
Автор

1913—1989

ОЛЕКСА ВОРОПАЙ

ЗВИЧАЇ НАШОГО НАРОДУ

Народно-календарні
звичаї

Український
народній одяг

ЕТНОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

Художнє оформлення
Інни Бородаєвої

Київ
Університетське видавництво
ПУЛЬСАРИ
2012

УДК 39(=161.2)
ББК 63.5(4Укр=Укр)
В75

“Звичаї нашого народу” — фундаментальна праця Олекси Воропая, підсумок його самовідданої багатолітньої пошукової роботи, яка охоплює річний календарно-обрядовий цикл життєдіяльності українців та традиції народного одягу. Видання розраховане на всіх, кому дороге минуле нашого народу, його прадавні корені.

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року.*

Надруковано за виданням:

Олекса Воропай.
Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис.—
Мюнхен: Університетське видавництво,
Т. 1.— 1958; Т. 2.— 1966.

*У книжці збережено лексичні та морфологічні особливості
мови й пунктуації першовидання, до бібліографії
та в посторінкові виноски внесено уточнення.*

*Художниця присвятила оформлення цієї книжки
світлій пам'яті матері Нелі Дмитрівні Пенкост.*

© Воропай О. І., 1958, 1966, 2012
© Бородаєва І. В., художнє
оформлення та макет, 2012
© Університетське видавництво
ПУЛЬСАРИ, 2012

ISBN 978-617-615-004-6

Народно- календарні звичайі

ВІД АВТОРА

я книга написана вже тут, на чужині, але матеріали для неї я почав збирати в Україні з 1937 року і продовжував робити це до початку 1943-го. Перебуваючи з 1944 по 1948-й рік у Німеччині, я продовжував записи фолкльорного та етнографічного матеріалу від людей, які разом зі мною перебували в таборах робітників зі Сходу і в таборах для переміщених осіб.

Беручися за опис українських народніх звичаїв, я ставив перед собою завдання створити суцільний образ народньо-календарних звичаїв протягом цілого року. Для створення такого образу моїх записів та спостережень було недостатньо, а тому я звертався і до відповідної наукової літератури, перелік якої читач знайде в кінці книги.

Вся моя праця про народньо-календарні звичаї розподілена за порами року, а саме: I частина — “Зима”, II — “Весна”, III — “Літо” і IV — “Осінь”.

З нагоди виходу в “Українському видавництві” (Мюнхен) перших двох частин “Звичаїв нашого народу” я вважаю своїм приємним обов’язком зі щирою подякою згадати тут наших, нині вже покійних, вельми авторитетних етнографів і фолкльористів — проф. Л. Білецького та проф. З. Кузеля, які в свій час переглянули текст цієї праці й дали цінні вказівки щодо її поліпшення.

Щиро дякую і всім тим особам, що безкористовно допомагали мені збирати фолкльорні та етнографічні матеріали вже тут, на еміграції. Сердечно дякую і тим, хто спричинився до виходу цієї праці в світ.

Олекса Воронай

2 лютого 1958 року, Лондон

ПЕРЕДМОВА*

ся праця “Звичаї нашого народу” (народньо-календарні звичаї) розподіляється на чотири частини за порами року: “Зима”, “Весна”, “Літо” й “Осінь”.

У 1958 році в “Українському видавництві” (Мюнхен) вийшов перший том цієї праці, до якого увійшли “Зима” й “Весна”. До другого тому, що виходить тепер, входять дві інші частини: “Літо” й “Осінь”.

З нагоди виходу в світ другого тому “Звичаїв нашого народу” я вважаю за свій приємний обов’язок подякувати тим людям доброї волі, котрі в приватних листах до мене, або на сторінках української преси, висловили свої завваги та дали відповідні оцінки двом першим частинам першого тому цієї праці.

Об’єктивні та здебільшого прихильні оцінки нашого громадянства дали мені добрий поштовх і заохочення продовжувати працю над вивченням та дослідженням звичаїв нашого народу, внаслідок чого й з’являється оцей другий том.

Щиро дякую всім тим добродіям, котрі спричинилися до виходу в світ цієї праці.

О. Воронай

Травень, 1964, Англія

* Передмова до другого тому.

ЗВИЧАЇ — СКАРБ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Замість вступу)

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Але звичаї — це не відокремлене явище в житті народу, це — втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру даного народу, що в свою чергу впливає на процес постання народньої творчості. Саме тому народня творчість нерозривно зв'язана зі звичаями народу.

Звичаї народу — це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому.

Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенародних справах. Звичаї, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу.

В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

У нашого українського народу існує повір'я, що від тих батьків, які не дотримуються звичаїв, родяться діти, що стають вовкулаками.

Вовкулака — це завжди понурий, завжди чимось незадоволений чоловік; у день святого Юрія він перекидається вовком, бігає разом з іншими звірами

по лісі й має лише опасок на своїй довгій кудлатій шиї, а в день зимового Миколи він знову перекидається чоловіком. Вовкулака, будучи в людській постаті, до церкви не ходить, з людьми не вітається і звичаїв людських не знає.

Наш великий поет Тарас Шевченко, звертаючись до України, як до матері, що вічно страждає, питається:

Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

Як бачимо з цих слів Шевченка, не вчити своїх дітей звичаїв — це такий же великий гріх для матері, як і гріх не молитися Богові.

Наша Україна велика. Українці розселені на багатьох сотнях кілометрів від Кубані по Сян і ще донедавна були розірвані різними державними кордонами. Живе на Україні 45 мільйонів людности, які, на щастя, мають більше звичаєвих особливостей спільних, ніж різних.

Коли ми почнемо приглядатися, то побачимо, що звичаї нашого народу на диво між собою близькі. Хто його знає, чи не є саме ця близькість звичаїв тим цементуючим матеріалом, що перемагає своєю міццю всі інші сили, які працюють на руйнування єдності нашого народу.

Усна народня творчість також може служити клясичним прикладом єдності між усіма українськими землями. Ця спільність мови та звичаїв завжди була тими вузлами, які зв'язували наш народ, коли він був штучно поділений державними кордонами. Не випадково в Україні існує повір'я, що духи (душі) всіх дітей — живих і мертвих, забутих і безвісти пропалих — на Святий Вечір злітаються до своїх матерів на таємну вечерю, і ніякі віддалі, кордони, кам'яні мурі і залізні брами цьому перешкодити не можуть.

Як бачимо, звичаєвий обряд Святої Вечері символічно об'єднує всіх людей, що належать до одного народу, однієї нації.

Ми, українці, нація дуже стара, і свою духовну культуру наші пращури почали творити далеко до християнського періоду на Україні. Разом із християнством Візантія принесла нам свою культуру, але саме свою культуру, а не культуру взагалі. У нас на Україні вже була національна культура, і Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури.

Зустріч Візантії з Україною — це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культур. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої Тройці — без клечання, навіть

називаємо це останнє свято “Зеленими Святами”. Всі ми відзначаємо свято Купала, на “Введіння” (“Введення”) закликаємо щастя на майбутній рік, на “Катерини” кличемо долю, а на “Андрія” хто з нас не кусав калети (калити, колити) і яка дівчина не ворожила, чи вийде заміж цього року? Нарешті, діти, бавляться весною, співають:

А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-Ладо, сіяли, сіяли...

Співають подібне і дівчата, ведучи хоровод: Ой, дід, дід і Ладо...

Все це — наша дохристиянська культура, наша найстарша традиція. Кутя — це символ урожаю, писанка — це символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів, що прокидаються (так вони вірили) разом із воскресінням природи — від русалок, мавок, перелесників...

Купало — це типове дохристиянське свято з усіма староукраїнськими атрибутами. Ладо — це поганський бог кохання і розмноження.

На час, у який ми тепер святкуємо Різдво Христове, колись, ще до християнства на Україні, припадало свято зимового повороту сонця. Це був час воєнщини на майбутній рік; а тому ми і тепер маємо в різдвяних звичаях цілу низку дохристиянських елементів, що мали своїм призначенням накликати добрий урожай у наступнім році, багатство і добробут у дім господаря, щасливі лови для мисливця, весілля для дівчини та щасливу мандрівку для парубка — дружинника князя або й самого княжича. Всі стихійні сили природи умиряються та закликаються, щоб не діяли на шкоду людям і худобі.

Про все це співається в колядках, що були відомі далеко ще до початку християнських часів на Україні. Це виявляється і у звичаєвих обрядах, як ось: дванадцять полін, дванадцять святвечерніх страв, закликання на вечерю мороза, вовка, чорної бурі та злих вітрів, дідух на покутті, сіно на столі.

Всі ці рухи, дії і слова, що, на перший погляд, не мають ніякого значення в житті людини, віють на серце кожного з нас чаром рідної стихії і є для душі живущим бальзамом, який сповнює її могутньою силою.

Частина I

ЗИМА

Чи дозволите колядувати,
Колядувати, дім звеселяти,
Дім звеселяти, дітей збудити,
Христа славити?!*

ВВЕДІННЯ

Прийшла зима. Випав перший сніг, наступили морози і покрилися кригою ріки. В селі всі господарські роботи закінчено. Господарі ховають реманент, лагодять сани, їздять до млина та готуються до Різдвяних свят...

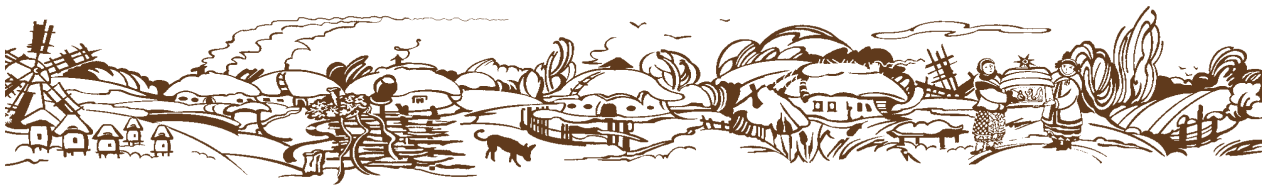
Господині прядуть. Дівчата вишивають і щоранку вмиваються “першим снігом” та витираються червоною крайкою — “щоб були рожеві лиця”. Парубки допомагають батькам, а у вільний час заважають дівчатам вишивати.

Наближається період угадування на майбутній рік, а разом із цим надходить і час старих традиційних розваг сільської молоді — розваг, що сповнені чаром первісної поезії нашого народу.

Староукраїнські звичаї, що колись були пов’язані з початком нового року наших далеких предків, пізніше перейшли до християнських свят. Одна частина з них перейшла до сучасного Нового Року, а друга — до свята введення в храм Пресвятої Богородиці (4 грудня за новим стилем). Це свято в народній термінології звичайно називається Введіння.

Початок нового господарського року у введінських повір’ях виступає досить виразно. Хто в цей день вранці прийде першим до хати, той буде першим “полазником” на новий господарський рік. За народнім віруванням, перший полазник приносить до хати щастя або невдачу.

* Тут і далі епіграфи взято з тексту книги (ред.).

Якщо першим до хати ввійде молодий гарний чоловік, а до того ще і з грішми — добра ознака: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть “вестися” гроші. Якщо ж увійде до хати старий кволий чоловік, а до того ще й бідний — погана ознака: і хворі в хаті будуть, і злидні заведуться... А найгірше, як увійде до хати стара жінка — “то вже добра не жди...” Тому старші та бідніші люди колись стримувалися заходити до чужої хати в день Введення — так само, як і на Різдво та Великдень. Недобрий знак, якщо в цей день хтось зі сторонніх приходить що-небудь позичати.

У східних районах України ще донедавна зберігався дивний звичай серед “дівчат-чарівниць” святити воду в ніч проти Введення. Ось як розповідає про цей звичай очевидець С. Г-ка:

“Був колись я на Курщині, там ще багато наших людей — цілі села українські. Там у мене товариш був... “Ти знаєш, — каже він, — що в цю ніч наші дівки-чарівниці будуть воду святити”. “Та чого ж, — питаюся, — вночі, що їм — дня мало?” — “То ж, — каже, — чари, а чарувати тільки вночі можна, бо, коли сонце на небі, чарівниці силу втрачають. Як хочеш, то ходім зо мною, побачиш”. Погодився я, і ми пішли... Отоді я бачив, як там дівчата зійшлися на таке місце, де три води до купи зійшлися — три струмки зливалися в одне русло. Набрали дівчата у глечик води, запалили два поліна, а коли вогонь добре розгорівся, тримали їх над череп’яною мискою і лляли воду так, щоб вона проходила поміж двома вогнями. Щось вони там ще шепотіли, але що саме — не чув”¹.

Про таку “свячену” воду доводилося мені чути і на Уманщині, і в інших місцевостях наддніпрянської України. Говорилося, що така “свячена” вода годиться на “привернення” парубка до дівки.

“...У нашому селі Псярівці² були колись такі жінки, що опівночі проти Введення сідали голі на порозі сінешних дверей і прями “самосівні” коноплі, щоб прядиво пішло на руку...”

На Поділлі ранком на Введення молодичі обсипали колись своїх корів сім’ям³ та мастили маслом вим’я — “щоб давали багато молока”. В селі Кордишівці⁴ обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання, щоб ніхто не відібрав “живности”. Варили з борошна густу киселицю і давали коровам — “щоб була густа сметана”.

¹ Записано від С. Г-ка у м. Вознесенську 1939 р.— Тут і далі прим. О. Воропая.

² Оповідання записане від Марії С-к у с. Псярівка на Уманщині.

³ Насіння конопель (*Cannabis L.*).

⁴ Вінниччина (Поділля).

У багатьох селах України ворожили по різних прикметах, який буде врожай в наступному році. Деякі з прикмет оформилися в приповідки, як ось: “Скільки на Введіння води, стільки на Юрія трави”, “Як є на Введіння вода, то буде в мисці молоко”, “Як Введіння мостить мости, а Микола забиває гвіздки, то люта зима буде”.

Були відомі колись нашим селянам “житійські” правила, пов’язані з Введінням — що можна і чого не можна робити: “До Введіння можна копати лопатою землю, а від Введіння до Благовіщення не можна, бо земля спочиває і на літо сили набирається”; “Від Введіння до Дев’ятого четверга⁵ не годиться бити білизну на воді праником⁶, бо то шкодить ниві та приводить уліті бурю на поля”; “Коноплі треба потерти до Введіння, а той, хто їх тре по Введінні, накликає бурю на поля, а на себе від людей зневагу”.

“...Ще як я дівувала,— згадує Горпина С-ко,— то ми, дівчата, так уже пильнували, щоб усі коноплі потерти до Введіння; котра то і вночі терла, бо ж боялася. Ще б пак! Це могло попсувати дівці славу і мати небажаний вплив на весілля...”

На Слобожанщині селяни кажуть, що в цей день Бог відпускає праведні душі подивитися на своє тіло: “Душа видить своє тіло, тому й Видіння”⁷.

У різних місцевостях святкують це свято по-різному, але скрізь спостерігається одна тенденція — накликати багатство та добробут на майбутній рік.

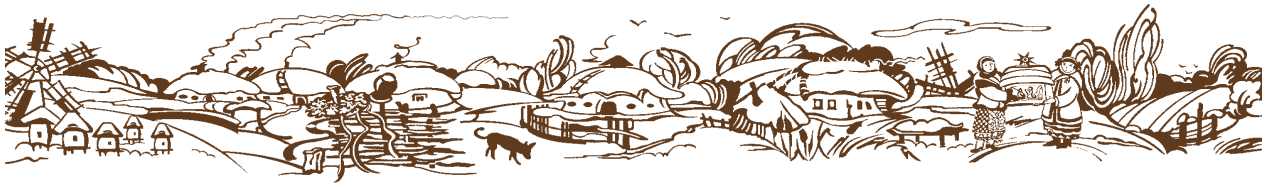
За три дні по Введінні — день великомучениці Катерини.

⁵ Дев’ятий четвер після Різдва Христового.

⁶ Праник — дерев’яний валок для вибивання білизни під час прання.

⁷ Це — один з численних прикладів народньої етимології. Введіння там називають Видінням.

“КАТЕРИНИ”

День великомучениці Катерини чи, як звичайно це свято в народі називається, “Катерини”, є свято дівочої долі. Напередодні цього свята колись парубки постили (постували), щоб Бог послав їм добру жінку. В самий же день свят, 7 грудня, дівчата ворожать і закликають долю.

Ранком, до схід сонця дівчина йде в садок і зрізує гілочку вишні. В хаті дівчина ту гілочку ставить у пляшку з водою і чекає свята Меланки. Якщо до “Меланки” вишня розів’ється і зацвіте — добрий знак, бо й доля дівоча цвісти буде. Засохне гілочка без цвіту — кепська ознака.

У цьому випадку під “долею” дівчата розуміють шлюб: є цвіт на гілочці — буде весілля, нема — восени доведеться Покрову благати: “Свята мати, Покрівонько, покрій мою голівоньку”.

Увечері дівчата сходяться до однієї хати і варять спільну вечерю — борщ і кашу. Приходять хлопці, починаються розваги. Танцювати не можна — піст, але й без танців весело — сміх, співи...

Опівночі, перед “півнями”⁸ дівчата беруть горня з “вечерею”, обгортають його новим рушником і йдуть “закликати долю”. Простують до воріт. Кожна з дівчат вилазить по черзі на ворота, тримаючи в руках горня з кашею та борщем, і тричі гукає:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Якщо в цей час заспіває півень, “доля обізвалася”, якщо ж ні: “Доля оглухла, не чує мого голосу”. Журиться дівчина і проклинає долю: “Щоб ти зозулі не чула, блуднице моя!”

Та це ще півлиха — не ціла біда, якщо доля оглухла. Гірше, коли зірка з неба впаде. “Погасне доля!” — залякано шепочуть дівчата.

У житті здебільшого буває так, що гарні жінки не завжди мають “добру” долю. Цей мотив часто зустрічається в народніх піснях, оповіданнях і казках.

На Київщині біля Канева розповідають, що одного разу посварилися між собою дві жінки — гарна і негарна. Негарна розсердилась і каже до гарної:

— Хоч я і погана, зате моя доля хороша, а ти ось гарна, а зате твоя доля погана!

⁸ Тобто перед тим, як перші півні заспівають.

Умовились вони перевірити. Зварила кожна своїй долі борщ і кашу, прийшли опівночі на перехресну дорогу. Погана перша вийшла наперед, розв'язала свої горщики, зверху поклала чисту ложку, відійшла трохи від хреста і каже:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Сказала вона раз, сказала і вдруге. За третім разом — приходить панич, та такий же хороший, такий гарний, що й надивитися на нього не можна. Взяв він ложку, попробував спершу борщу, а далі каші. Поклав ложку зверху, загорнув у рушник гроші й не знати де подівся...

Погана жінка забрала горщики, взяла з рушника гроші й каже до гарної:

— Ну, тепер ти клич свою долю вечеряти, як я кликала!

Гарна жінка поставила свої відерні горщики, розв'язала їх, відійшла від хреста і гукає:

— Доле, доле, йди до мене вечеряти!

Гукнула вона раз, гукнула й другий, а за третім разом як піднявся вітер, буря. Пісок несе, дерева гне та ламає — таке робиться, що, Господи!.. Коли глип — виходить доля гарної жінки: така ж погана!.. обірвана, кудлата та ще й з хвостом. Виїла все з горщиків, поперевертала їх, побила і пішла собі геть.

Так виглядає доля жіноча. Чоловіча ж доля у народніх оповіданнях зображена жінкою. Доля-жінка буває проворна або ледача — вона робітниця: працює на свого власника.

Хоч "Катерини" — це свято жіночої долі, та все ж при вечері хлопці люблять згадати і про свою долю. Свирид Галушка розповідає таку казку:

"Було собі два брати: один бідний, а другий багатий. Одного разу вийшов бідний брат на поле багатого і бачить: ходить по полі якась жінка, збирає колоски і кладе під копи. Він підійшов до тієї жінки і питається:

— Ти хто така?

— Я доля твого брата!

— А де ж моя доля?

— Оно лежить під копою, спить!

— Що ж їй зробити, щоб і вона була така проворна, як ти?

— Ось я тебе навчу, — каже доля багатого. — Ти підкрадься потихеньку, схопи її за коси і бий та приказуй: "Оце тобі, лиха доле, лінощі! Оце тобі за те, що мене вже злидні через тебе обсіли!"

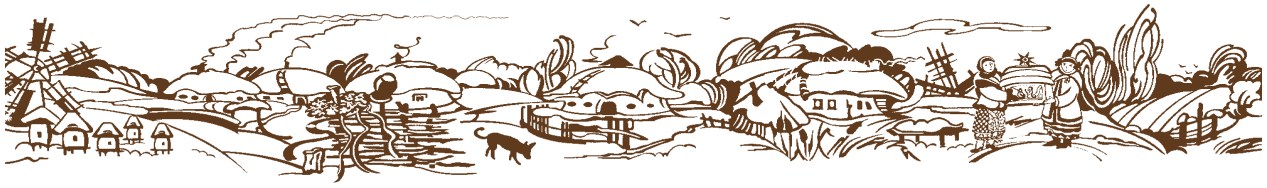
Послухав бідний брат цієї ради і пішов ловити свою долю. Підкрався, простягнув руку і хотів був схопити за коси, а вона — верть! — та й втекла. Бігав бідний за своєю долею, бігав — не піймав... Пішов бідувати далі”.

Цікаво, що у Франції св. Катерина вважається патронесою старих дівчат. День св. Катерини французи святкують 25 грудня. Про це знаходимо замітку в “Нью-Йорк Гералд Трібюн” за 27 лютого 1946 року:

“В цей день ранком усі неодружені паризькі дівчата, старші від 25 років, одягають капелюшки, прикрашені жовтими й зеленими стрічками, що означають надію на одруження, і виходять групами на вулицю. Веселі “катеринетти”, як звуть цих дівчат, гуляють по вулицях, співають, розважаються, а в одній з церков відправляється Служба Божа, і архієпископ паризький благословляє старих дівчат. Удень веселі процесії несуть квіти до статуї св. Катерини, а ввечері дівчата розважаються на вулицях. В цей день старим дівчатам дозволяється багато вільностей: за традицією чоловіки можуть цілувати на вулиці дівчат у жовто-зелених капелюшках, але ніхто не дивується, коли і “катеринетти” охоче цілують хлопців.

Війна внесла обмеження у святкування дня св. Катерини, і цей день був уперше широко відсвяткований в 1946 році. “Катеринетти” навіть налякали англійських вояків; американці швидше опанували ситуацію”.

ДЕНЬ АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО

День св. Андрія Первозванного припадає на 13 грудня. Стародавня християнська легенда каже, що апостол Андрій Первозваний проповідував християнство в самому Царгороді, на бережжях Чорного моря та в околицях нашої столиці — Києва.

У староукраїнському літописі, що датується XIII ст., знаходимо такий переказ: “Андрій навчав у Синопі. Коли прийшов до Корсуня, побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла. І пішов у Дніпрове гирло. Відтіль поплив вгору Дніпром та принагідно прийшов і став під горами на його березі. Вставши вранці, сказав до учеників, що були з ним: “Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка Божа і буде великий город, і Бог збудує багато церков”. І вийшовши на ці гори, поблагословив їх і поставив хрест, і, помолившись Богові, зійшов із цієї гори, де опісля був Київ. І поплив угору Дніпром”⁹.

Хоч Андрій Первозваний — християнський святий, але в народній традиції звичаї і обряди в день цього святого мають стародавній, дохристиянський характер: угадування майбутньої долі, заклинання, ритуальне кусання “калети”.

З усього циклу осінніх традиційних свят день Андрія Первозванного — найцікавіший. Від нього віє чарівною староукраїнською стихією.

ДІВЧАТА ВОРОЖАТЬ

З давніх-давен у ніч під “Андрія” дівчата ворожать. Може, не зовсім щиро, та все ж десь там “глибиною душі” дівчина вірить, що “Андрієва ніч” допоможе їй пізнати свою долю — дізнатися, чи вийде вона заміж, а чи доведеться знову дівувати цілий рік.

Ще звечора, як тільки дівчата зйдуться до хати ворожити, першим ділом вони печуть балабушки.

Балабушки — це невеличкі круглі тістечка з білого борошна. Воду на ці тістечка дівчатаносять із криниці — не відром і не глечиком,

⁹ [137] *Возняк М.* — С. 5.

а... ротом! Носять так, щоб хлопці не бачили, бо як побачать — біда!.. “Ми, бувало,— оповідає Свирид Галушка,— як побачимо, що дівчата по воду пішли,— за ними і ну їх смішити: один виверне кожуха і почне мека-ти по-козиному та перед дівчатами вихилясом ходити, другий удає з себе цигана, третій — жида... Таке виробляємо, що дівчата хоч-не-хоч, а роз-сміються і води в роті не втримають. У нашому селі такі були хлопці напрасливі, що біля кожної криниці поставлять варту і дівчатам — де хоч бери води! Тоді дівчата просять хлопців:

— Ідіть собі геть, хлопці, ми води наберемо!

А я, бувало, кажу: “Макітру вареників на стіл — підемо!”

— Та вже будуть вареники — їжте, хоч лусніть, тільки води дайте набрати!

Отак домовилися, хлопці йдуть до шинкаря по горілку, а дівчата, набравши в рот води, йдуть до хати місити тісто на балабушки”.

Коли вже балабушки спечуться і вистигнуть, кожна з дівчат значить своє тістечко кольоровою ниткою або папірцем. Потім вони розкладають їх рядочком на долівці — звичайно на простеленому рушнику.

Як усе це зроблено, до хати впускають пса, що перед тим цілісінь-кий день був узачині й не дістав ніякої поживи. Голодний пес “вирішує долю”. Він хапає балабушки одну за одною, боячись утратити смачну ве-черю, а дівчата з притишеним диханням слідкують за кожним наймен-шим рухом пса. Ще б пак! Чию балабушку пес проковтне першою, та дівчина перша і заміж вийде, а чию не зачепить, та сидітиме в дівках. Інколи пес візьме балабушку і несе її десь у темний кут — так і доля занесе дівчину в чужі краї, в далекі села. Найгірше, якщо пес не з’їсть балабуш-ку, а тільки надкусить її і покине...

Бігають ще дівчата попід вікна слухати.

“Оце підбіжить під вікно,— розповідає Марія¹⁰,— до тієї хати, де багато дітей, стане і слухає. А в хаті саме розбешкетувалися діти. Мати свариться на них:

— Сядь, Івасю!

Дівчина сердито відбігає від вікна, бо почути “сядь” значить, що вона сидітиме ще “в дівках” цілий рік.

Під вікном другої хати інша з дівчат почула, як господиня до свого чоловіка або сина сказала:

¹⁰ Марія К-ць — жінка понад 60 р. з села Громи на Уманщині.

ЗМІСТ

НАРОДНЬО-КАЛЕНДАРНІ ЗВИЧАЇ

Від автора	6
Передмова	7
Звичаї — скарб українського народу (Замість вступу).....	8

Частина I

ЗИМА

Введення	12
“Катерини”	15
День Андрія Первозванного	19
Дівчата ворожать	19
“Калета”	22
Хлопці гуляють	24
“Наума”	26
“Варвари”	27
“Миколая”	28
Вечорниці	32
Організація вечорниць	32
Небилиці	33
“Полтавський соцький”	36
Гра в карти	37
Складчина	39
Дівочі та парубочі громади	41
Діти	43
Легенда про святого Спиридона	45
Свят-Вечір	48
Сьогодні особливий день	48
Щоб увесь рік жити багато... ..	49
Від злої сили... ..	50
Свята Вечеря	51
“Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти!”	52
Спільна вечеря всього роду	54
По вечері	57

Коляда	58
I. “Благословіть колядувати!...”	58
Зі зіркою...	61
Дівоча коляда	62
“Пришли’м до тебе раз у рік в гостину...”	62
Легінська коляда	63
“Аби бджоли були веселі...”	65
“Гой, сів сам Христос та й вечеряти...”	65
II. 1. Хліборобські мотиви	69
2. Мисливські мотиви	71
3. Військові мотиви	73
4. Казково-фантастичні мотиви	76
5. Весільні мотиви	79
6. Біблійно-релігійні мотиви	82
Вертеп	85
Будова українського вертепу	86
“Свята” частина вертепу	87
“Народня” частина вертепу	88
Вірші на Різдво Христове	92
“Трон”	96
Щедрий вечір	98
Вечеря	98
“Коза”	99
Парубоча “Меланка”	104
Дівоча “Меланка”	106
Дівчата ворожать	107
Чародійна ніч	108
Новий Рік, або свято Василя	109
Тексти новорічних поздоровлень	112
“Голодна кутя”, або другий Свят-Вечір.	114
Розмова тварин	118
Богоявління Господнє (Водохреща).	121
Івана Хрестителя	127
“Різдвяний день”	128
Святий понеділок	131
Петра Вериги	132
Що ж таке коляда?	133

Частина II

ВЕСНА

Днесь весна красується... (Вступ)	138
Весна	142
Стрітення	143
“Всеїдний” тиждень	147
Масляна	148

Сиропусна неділя	151
“Жилавий” понеділок	153
День святого Власа	154
День преподобного Льва	157
“Обретіння”	158
Касіянів день	166
“Явдохи”	168
День святого Конона	172
“Сорок Святих”	174
Хрестя	179
“Теплого Олексі”	181
“Колесом — над червоним поясом!”	186
Закликання весни	194
Перше квітня — день обманів	196
Благовіщення	198
Благовісника	203
“Ярило”	205
Травневі свята	208
Травень-май	208
Маївка	208
“Майові” королі й королеви	209
“Майові рекреації”	210
Веснянки	213
Розлив води і зелений шум	217
Історичні мотиви	221
Кульг предків	225
Хліборобські мотиви	226
Весільні мотиви	230
“Мандрівочка пахне...”	237
Перша борозна і початок сівби	239
День святого Руфа	245
Великий піст	247
Вербна неділя	249
Білий тиждень	252
Чистий четвер	252
Навський Великдень	256
Великоднє порося з хріном	258
Страсна п’ятниця	259
Великодня субота	261
Писанки	262
Легенди	265
Вірування	268
Ніч під Великдень	271
Великдень	275
В церкві	275

Вдома	277
Розговіни	280
Великодні дзвони	284
“Сонце грає”	286
Гойдалка	287
Гагілки	290
Великодній понеділок	294
“Волочільне”	294
Великодні вірші	297
Обливання водою	300
Третій день Великодня	303

Частина III

ЛІТО

Радунця і Проводи	308
Красна гірка	316
Ляля, Лада і Ладо	321
Рахманський Великдень	334
“Вулиця”	336
День святого Юрія	340
Святий Юрій відмикає землю і небо... ..	341
Збором ідемо... ..	343
На Юр’єву росу... ..	347
Обіди в полі	354
Чарівниці-лиходійниці... ..	357
Святий Юрій — покровитель звірят	360
Святий Юрій на гуцульських полонинах	362
Дівчата ворожать про женихів	363
Діти-пастухи	365
День святого Миколи Чудотворця	383
“Симонове зело”	385
“Перегоня” на цукрових буряках	392
Зелені свята	396
Завивання вінків	396
Клечальна субота	399
Клечальна неділя, або П’ятидесятниця	402
Русалки	404
Проводи русалок	412
Поминання мертвих	414
День Онуфрія Великого	416
Заговини на Петрівку	417
Свято Івана Купала	418
Купало і Марена	419
Дівчата ворожать	433

Зілля	436
Купало в інших народів	438
Свято Петра і Павла	440
Зажинки	443
Жнива	444
Обжинки	450
День святої Мокрини	456

Частина IV ОСІНЬ

День Пророка Іллі	458
День святого Палія	460
“Маковей”	461
Спаса	462
“Перша Пречиста”	463
“Головосіка”	464
“Семена”	465
“Друга Пречиста”	466
“Здвиження”	467
Свята Покрова	468
Святого Дмитра	469
День святої П’ятниці	470
Кузьми-Дем’яна	471
Діти восени	472
День Михайла Архистратига	474
Мисливські оповідання	476
Заячий пастух	477
Вовчий пастух	477
Ведмежий пастух	480
Звіряче кладовище	481
Третя Пречиста	483
Підсумки	484

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ ОДЯГ

Вступ	488
Регіональний одяг	489
Національний одяг	491
Мистецькі оздоби	492
Мистецтво і побут	494
Матеріали, з яких виготовляється народний одяг	495
Хутро	495
Тканини	496

Жіноче вбрання

Рости, косо, до пояса — я буду чесати.....	500
Аби ся тримало.....	500
Руса коса до пояса... ..	500
У зв'язки та в колокілки... ..	502
Дрібушки	502
Козак буде розплітати... ..	502
В косі стрічка голуба... ..	505
Вийся, віночку, гладко.....	506
Дівочі вінки	506
Від нечистої сили... ..	508
Весільні вінки	509
Вінки з пташиного пір'я	511
Вінці-діядеми	512
Чільце	513
Уплітки	513
Дівоче намисто	514
Дукачі	517
Згарда	517
Дробинка	518
Ой, хустина, хустиночка!.. ..	519
Хустина в побуті	519
Обрядове значення хустки	519
Хустка як мистецький твір	522
Колір	523
Намітка	524
Півка	526
Кораблик	526
Очіпок	527
Обрус	528
Зачіска волосся у жінок	528
Жіноча сорочка	529
Одяг, що носить поверх сорочки	537
Запаска	537
Дерга	538
Плахта	538
Попередниця	539
Крайка	539
Корсетка, або керсетка	542
Спідниця	542
Сукня	543
Жіноче взуття	544

Чоловіче вбрання

Пострижини	546
Пострижини в інших слов'ян	548
“Під макітру”	549

“Оселедець”, або чуприна	549
Чотири способи... ..	550
Зачіски	552
Дещо про бритву та бриття	553
Перше голення	554
Вуса	555
Шапки	557
Чоловіча сорочка	561
Чоловіча корсетка	568
Штани і шаравари	569
Пояси	573
Чоловіче взуття	576
Чоботи	576
Ходаки і постоли	577
Черевики	578

Спільний одяг для чоловіків і жінок

Кожух	580
Кептар	585
Свита	586
Козачка	589
Семряга	589
Сукман	590
Манта	590
Гугля	590
Чуга	590
Лемківська чуга	591
Опанча	591
Кобеньяк	591

Верхній одяг, що шиється з крамної матерії

Чемерка або чумарка	594
Чемліт	594
Полотнянка	595
Юпка	595
Жупан	595
Капота	598
Каптан	599
Кунтуш	600
Люлька	601
Про український народний одяг (Підсумки)	603

Бібліографія

Праці автора з ділянки етнографії та фолкльору	606
Використана література	607
Б. і О. Шкандрії. Письменник, етнограф, природознавець	615

Науково-популярне видання

Олекса ВОРОПАЙ
Звичаї нашого народу

Народно-календарні звичаї
Український народний одяг

ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Художнє оформлення
Інни Бородаєвої

Редактор *С. В. Цушко*
Художній редактор *Л. В. Міщук*
Технічний редактор *Т. М. Мацапура*
Коректори *Н. О. Дорожкіна, А. М. Зубар, Л. Д. Кожем'яко*
Комп'ютерна верстка *О. Є. Кочубей*
Бібліографічне упорядкування *А. М. Зубара*

Підписано до друку 6.11.2012 р. Формат 70х100 ¹/₁₆. Гарнітура SchoolBookAC. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 50,9. Обл.-вид. арк. 46,8. Наклад 1000 пр. Зам. 12-29.

Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.
Адреса видавництва: 04070 Київ-70, вул. Спаська, 9/2.
Тел. (044) 425-12-75, 425-04-96. E-mail: mail@pulsary.com.ua <http://www.pulsary.com.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 585 від 5.09.2001 р.

Видруковано у Видавничому домі «АДЕФ-Україна»,
вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 40-а, Київ, 01030. Зам. ____

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 334 від 09.02.2001 р.

Воропай О.

В75 Звичаї нашого народу : нар.-календар. звичаї, укр. нар. одяг : етногр.
нарис / Олекса Воропай ; худож. оформ. І. Бородаєвої. — К.: Унів. вид-во
ПУЛЬСАРИ, 2012. — 632 с.

ISBN 978-617-615-004-6

“Звичаї нашого народу” — фундаментальна праця Олекси Воропая, підсумок його самовідданої багатолітньої пошукової роботи, яка охоплює річний календарно-обрядовий цикл життєдіяльності українців та традиції народного одягу. Видання розраховане на всіх, кому дороге минуле нашого народу, його прадавні корені.

ISBN978-617-615-004-6

9 786176 150046

УДК 39(=161.2)
ББК 63.5(4Укр=Укр)